

ЩЕ РАЗ ПРО ЕМОЦІЙНІСТЬ ТЕРМІНА

© Туровська Л., 2010

У статті запропоновано ще раз поглянути на одну з характеристик терміна як мовного знака, проаналізовано можливість емоційного, експресивного навантаження термінологічних одиниць.

Ключові слова: термін, основні характеристики терміна, емоційність терміна, експресивна нейтральність терміна.

In the article once again it is suggested to give a glance on one of descriptions of the term as linguistic sign. It is analysed possibility of the emotional, expressive loading of terminology units.

Keywords: term, basic description of the term, emotionality of the term, expressive neutrality of the term.

У мовознавчих дослідженнях прийнято розглядати терміни як особливі слова, як таку частину лексичного складу мови, що відрізняється від звичайних слів цілим комплексом ознак. Як результат лексичних досліджень можемо умовно сумувати лінгвістичні характеристики терміна таким чином: а) термін однозначний, на думку одних [1], має тенденцію до однозначності, на думку інших [2–4]; б) термін має бути точним, має номінативну функцію, але йому не притаманні емоційна, експресивна й модальна функції, чим пояснюється його байдужість до контексту [5]; в) значення терміна дорівнює поняттю (в межах пізаного) [6–8]; г) термін стилістично нейтральний, хоча не всі з цим погоджуються; [9, с. 13]; д) термін є частиною системи. У вивченні термінології системний підхід здобув багато прихильників і останнім часом є незаперечним. Ще Д. С. Лотте вказував на те, що «термінологія повинна бути не простою сукупністю слів, а системою слів чи словосполучень*, певним чином між собою пов'язаних» [3, с. 73].

У пропонованій статті зупинимося на одній з характеристик терміна — його емоційності, розглянувши її можливість в українській термінології.

Мета роботи: сформулювати основні вимоги до терміна, з'ясувати можливі варіанти емоційного вживання терміна, випрацювати рекомендації для визначення особливостей експресивності в сучасних терміносистемах.

Відповідно до теорії пізнання людиною навколишнього світу існує два рівні пізнання: чуттєвий і раціональний. Чуттєве пізнання спирається на першу сигнальну систему, тобто на систему сигналів об'єктивної дійсності, що сприймають наші органи чуття. Такі психічні явища нестійкі й легко стираються з пам'яті, якщо не закріплюються словом. Тільки наявність слова-позначення дозволяє здійснити порівняння й узагальнення ознак, розділених простором і часом, аналогічних і відмінних, схожих і несхожих відчуттів, що дають нам органи чуття як інформацію з матеріального світу. Наявність слова є необхідною передумовою здійснення логічного узагальнення.

Утворивши поняття, ми первинний, чуттєвий зміст слова доповнюємо вторинним — раціональним наповненням. Проте не можна відривати раціональне від чуттєвого або уявляти чуттєвий і раціональний зміст як два окремих змісти. Раціональне — це виділений, абстрагований із

* словосполук — *ред.*

загальної маси чуттєвого такий його бік, який є спільним і суттєвим для всіх об'єктів певного конкретного роду.

Термінологія використовується як засіб закріплення результатів пізнавальної діяльності людини на вищому щаблі — щаблі логічного осмислення [10, с. 80].

Комунікативна функція термінів покликана забезпечити взаєморозуміння між спеціалістами в межах відповідних галузей знання та суміжних дисциплін. Проте не є таємницею, що в природно сформованих терміносистемах усе не так ідеально, оскільки терміни фактично мають низку недоліків, серед яких багатозначність, синонімія, емоційне забарвлення тощо. Питання емоційності терміна до цього часу є спірним. Окремі дослідники схиляються до думки, що термін емоційно нейтральний та неекспресивний (В. В. Виноградов, О. О. Реформатський). Іноді це положення вважають за аксіому. Проте в реальному мовному житті не все так просто. Дійсно, ідеальний термін повинен бути єдиним позначенням певного поняття, однозначним, позбавленим експресивності та емоційності. Проте терміни можуть відображувати ставлення мовця до предмета мовлення й бути експресивними.

У літературі, присвяченій вивченню термінології, існує погляд, що необхідно розрізняти спеціальну термінологію та професійну лексику. До спеціальної термінології зараховують терміни різних галузей науки, терміни-дефініції, що визначають поняття; значення таких номінативних одиниць позбавлені емоційних та експресивних компонентів. Професійна ж лексика — назви реалій різних галузей виробництва, ремесел тощо — може бути емоційною й виразною.

Проте, на наш погляд, такий поділ наразі не зовсім правомірний, оскільки наука невіддільна від техніки, промисловості, сільського господарства. Термін — це слово чи словосполучення, обмежене в ужитковій групі людей, які працюють в одній галузі виробництва (виробництво вживаємо в широкому значенні — будь-яка галузь народного господарства).

У кожній галузі виробництва своя система термінів. Термінологічні системи різняться за багатьма показниками, у тому числі й за ступенем емоційного забарвлення та експресивної насиченості — ці якості значною мірою залежать від часу та способів творення конкретної термінологічної системи.

Терміни іншомовного походження, запозичені чи утворені на основі грецьких та латинських коренів виключають або зводять до мінімуму можливість асоціації термінів зі словами нейтрального словникового складу. Але в будь-якій галузі термінології, поряд з іншомовними, використовують терміни, утворені лексико-семантичним, морфологічним та іншими способами від слів української мови. У таких випадках далеко не завжди зберігаються необхідні термінові властивості: емоційна та експресивна нейтральність. Це можна пояснити кількома причинами:

– метафоричність або метонімічність лексико-семантичного способу творення термінів, що обумовлює його образність. Образність — наявність внутрішньої форми — хоча й не тотожна з емоційністю та експресивністю якості слова, проте близька до них і теж увиразнює термін, не даючи говорити про його «чистоту». Образність викликає асоціації. Приклади термінів (слів, і словосполук) з характерною образністю найчастіше можна знайти в давніших галузях промисловості: *башмак* — наконечник плуга; *копа* — частина врожаю, яку залежна людина платила поміщику за користування землею; *полюддя* — данина, подать, що збиралася князями з народу; *лисичка* — гриб за кольором схожий на хутро тварини; аналогічно на основі схожості предметів і явищ (перенесення назви давно існуючого предмета чи явища на новий за подібністю форми, функції) виникли землевпорядні терміни *щит*, *пасмо*, *лапа*, *жила* та ін.

Однак нові галузі науки й техніки також використовують терміни з внутрішньою формою: Коди чисел і команд можуть вибиратися з *комірок пам'яті*; *система команд*, *оперативна пам'ять*, *валютний коридор*, *миротворець*. Це приклади асоціативних термінів, які, за великим рахунком, не мають емоційного та експресивного забарвлення.

Емоційне забарвлення терміна зберігається, якщо термін утворено від емоційних слів активного словникового вжитку. У такому випадку термін зберігає таке саме емоційне забарвлення: а) негативне: *баба* — стовп біля колодязя; для биття свай; *піратство* — несанкціоноване

використання або копіювання чого-небудь для отримання прибутку; *зверхник* — керівник, вищий за посадою [11]; *брудні гроші, ренегат, холодна війна, залізна завеса* та ін.; б) рідше — позитивне: *баранчик* — назви гвинта або гайки з невеликими завитками чи ріжками; *друг* — клас або операція, що мають доступ до закритих операцій чи даних певного класу; *собачка спуску, ланцюжок операцій* тощо [12]. Невелика кількість таких одиниць пояснюється, можливо, тим, що позитивно забарвлені терміни утворюються за допомогою зменшено-пестливих суфіксів.

У біологічній науці назви частин тваринних, рослинних організмів та частин людського тіла й внутрішніх органів часто позначають слова зі зменшено-пестливими суфіксами: *чашечка, шлуночок, пилочок, мозочок, щиток, маточка, ядерце, веретенце, коваделко, коробочка* тощо. У термінології не існує регулярного утворення форм суб'єктивної оцінки, проте рішуче відкидати їх не можна, оскільки слова, утворені за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, мають, як правило, подвійне вживання: у загальноновживаній лексиці вони емоційно забарвлені (тут суфікси як показники суб'єктивної оцінки є лише формотворчими, оскільки не змінюють значення основного слова: *віночок* — *вінок*, *щиток* — *щит*), а в термінологічній — десемантизуються, набираючи нового поняттєвого значення, тобто кожен такий термін своїм об'єктивним значенням спрямовує нашу увагу на окремий предмет одного й того самого ряду [13, с. 66].

Наведені приклади можуть бути більш-менш переконливим доказом того, що значення терміна охоплює не лише визначення поняття.

Суто інтелектуальний зміст, що виключає емоційно-експресивні моменти, робить термін нейтральним мовним знаком, який у межах спеціального вжитку не містить у собі елементів відношення до предмета мовлення, а несе лише відповідну інформацію про нього [14]. Якщо є підстави говорити про різні стилі спеціального мовлення, то стилістичне навантаження в них лягає на слова загального вжитку, в оточенні яких функціонує термін. Термінологічним системам фактично не притаманні експресивно-стилістичні синоніми, які в загальнолітературній мові складають значний шар лексики.

Проблеми термінології, як проблеми перш за все практичні, цікавлять не лише лінгвістів. Питання унормування термінології порушують представники різних галузей науки, техніки, виробництва, сільського господарства. Сьогоднішня термінологія не завжди задовольняє спеціалістів галузі з кількох причин:

– практично в кожній галузі існують терміни-синоніми (одне й те саме поняття позначається різними термінами);

– один і той самий термін позначає різні поняття, тобто існують терміни-омоніми. Таке явище простежується в різних галузях виробництва (*адаптація (біол.)* — процес пристосування організмів, популяцій та угруповань до мінливих умов проживання [15]; *адаптація (інф.)* — здатність технічних пристроїв або систем пристосовуватись до змінюваних умов навколишнього середовища або/та до своїх внутрішніх змін, що призводить до підвищення ефективності їхнього функціонування [12]; *актор* — професійний виконавець ролей у театральних виставах, кліпах, фільмах, рекламних роликах; *актор* — об'єкт, що впливає на інші об'єкти, але сам не піддається впливові з їхнього боку [12]; *архітектура, вірус, колонія, меню, модель* тощо) та в одній галузі (*банк, каперси*);

– існування буквених та звукових абrevіатур, незрозумілих неспеціалістам та потенційно схильних до утворення омонімів: *ЛОМ* — локальна обчислювальна мережа; *МТС* — міжнародний телекомунікаційний союз; *ГДР* — гранично допустимий рівень; *ВАТ* — відкрите акціонерне товариство; *ЦАП* — цифрово-аналоговий перетворювач;

– іноді простежується неточність слововживання: у технічній галузі вживають термін *ксерокс* на позначення апарата, за допомогою якого виконують ксерокопіювання. Але в українській мові таке використання є не зовсім точним, оскільки ця назва в інших європейських країнах належить швидше до номенів і позначає фірму, що виготовляє копіювальні апарати. Виникає питання в доцільності вживання подібних термінів, хоча важко й заперечити традиційність такого вживання. Залишилася й низка старих назв, що не відповідають сучасній техніці.

Деякі терміни відкидаються через свою неблагозвучність, оскільки виникають асоціації з омонімічними загальноживаними словами, що мають негативне емоційне забарвлення: *гідролічний затвор* замість *кишка Дауценберга*, *відстійник сатураційного осаду* замість *брудозгущувач*, *обдимальник котлів* замість *трубочист*. Іноді нові терміни складніші за будовою, ніж старі.

Отже, немає єдиної думки щодо придатності конкретних термінів. Але такі дискусії свідчать, що самі фахівці-носії термінології також усвідомлюють образність, емоційність термінів. В одних випадках ці якості спеціальних слів виявлені яскравіше, в інших — менше, в одних випадках образність помітна переважно для неспеціалістів, в інших — однакова для всіх. Основне, що впливає як висновок: для носіїв термінології терміни загалом не є лише умовними знаками, а термінологія — кодом, а несуть на собі відбиток свого походження й виражають пов'язані з етимологією властивості так само, як і для нас, нефхівців з певної термінології.

Термінологія складає, без сумніву, особливий лексичний прошарок, семантика якого визначена особливостями певної науки, а комунікативні можливості — знанням цієї науки. Проте система термінів, створювана людиною, завжди пов'язана із природною мовою, вибудовується й функціонує за законами цієї мови. Певна частина семантичної й емоційно-конотативної рухливості відрізняє її від замкнених кодів — штучних знакових систем. Чим частіше термін перетинає межу спеціальної замкнутості, тим ширші його загальномовні системні зв'язки, але й у самому термініві відбивається зв'язок мови із суспільством. Тому моносемантичність, беземоційність терміна — це лише його бажані риси. У спеціальному використанні вони підтримуються прагненням до регулярності, стандартизації найменувань, а в загальномовному потоці руйнуються бажанням емоційності, виразності, відкритої мотивованості слова.

1. Будагов Р. А. *Введение в науку о языке* / Р. А. Будагов — М., 1965. 2. *Реформатский А. А. Что такое термин и терминология* / А. А. Реформатский // *Вопросы терминологии*. — М., 1961. 3. Лотте Д. С. *Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики* / Д. С. Лотте — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 158 с. 4. Капанадзе Л. А. *О понятиях «термин» и «терминология» (на материале научно-технической терминологии)* / Л. А. Капанадзе // *Развитие лексики современного русского языка*. — М.: Наука, 1965. — С. 75–85. 5. Д'яков А. С. *Основы терминотворения: Семантические та соціолінгвістичні аспекти* / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько — К.: Вид. дім «КМ Асaдетіа», 2000. — 218 с. 6. Кочан І. М. *Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові* / І. М. Кочан — Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. — 520 с. 7. Наконечна Г. В. *Соціально-психологічні аспекти термінотворення (на матеріалі української хімічної термінології)* / Г. В. Наконечна // *Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доп. 2-ї Міжнар. наук. конф.* — Л.: Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 1993. — С. 113–115. 8. Симоненко Л. О. *Мовні проблеми державних стандартів на терміни та визначення* / Л. О. Симоненко, М. С. Хойнацький // *Вісник Книжкової палати*. — 2000. — № 1. — С. 16–18. 9. Крижанівська А. В. *Проблеми упорядкування термінолексики на сучасному етапі* / А. В. Крижанівська // *Мовознавство*. — № 1. — 1984. — С. 12–19. 10. Кузьмин Н. П. *Нормативная и ненормативная специальная лексика* / Н. П. Кузьмин // *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. — М.: Наука, 1970. — С. 68–81. 11. Туровська Л. В. *Нові слова та значення: словник* / Л. В. Туровська, Л. М. Василькова — К.: Довіра, 2008. — 271 с. 12. Дербенцев В. Д. *Словник термінів інформаційних систем і технологій* / В. Д. Дербенцев, Д. Є. Семьонов, О. Д. Шарапов — К.: КНЕУ, 2008. — 256 с. 13. Симоненко Л. О. *Біологічна термінологія: формування та функціонування* / Л. О. Симоненко — Умань: Софія, 2006. — 103 с. 14. Левковская К. А. *Теория слова* / К. А. Левковская — М., 1962. 15. Мусієнко М. М. *Екологія: Тлумачний словник* / М. М. Мусієнко, В. В. Серебряков, О. В. Браїон. — К.: Либідь, 2004. — 375 с.